

DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-41-27>

УДК 338.439.02

ПРОДОВОЛЬЧА БЕЗПЕКА ТА РИЗИКИ ДЛЯ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА ПІД ЧАС ВІЙНИ В УКРАЇНІ

FOOD SECURITY AND RISKS FOR AGRICULTURAL PRODUCTION DURING THE WAR IN UKRAINE

Бойко Вікторія Олександрівнакандидат економічних наук, доцент,
Херсонський державний аграрно-економічний університет (м. Кропивницький)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8032-5731>**Бойко Людмила Олександрівна**кандидат сільськогосподарських наук, доцент,
Херсонський державний аграрно-економічний університет (м. Кропивницький)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3699-6906>**Bioko Viktoriia, Bioko Liudmyla**

Kherson State Agrarian and Economic University (Kropyvnytskyi)

Продовольча безпека є однією з найважливіших складових національної безпеки будь-якої держави. У минулому 2021 р. майже 400 мільйонів людей у світі були забезпечені продуктами харчування за рахунок експорту Україною на світовий ринок продукції сільськогосподарського виробництва. Війна в Україні розв'язана РФ зруйнувала системи виробництва, переробки та постачання сільськогосподарського продовольства на міжнародний ринок. У зв'язку з наближенням зимового періоду та збільшення ризиків скорочення обсягів проведення посівної компанії озимих культур, виникає нагальне питання в багатьох країнах світу щодо створення необхідного запасу продовольства. Від успішного проведення посівної компанії озимих культур та надійної логістики з постачання продукції місцевих товаровиробників сільськогосподарської продукції залежить не тільки продовольча безпека України, а і безпека інших країн світу. У статті досліджено сучасний стан продовольчої безпеки та ризики для аграрного виробництва які виникають під час війни в Україні. Запропоновані можливі шляхи вирішення наявних проблем які передбачають посилення міжнародної співпраці.

Ключові слова: продовольча безпека, економічна безпека, ризики, аграрне виробництво, рослинницька та тваринницькі галузі, логістичні проблеми.

Food security is one of the most important components of national security of any country. In 2021 about 400 million people over the globe were supplied with food products due to Ukraine's export of agricultural products to the global market. The war in Ukraine caused by Russia destroyed the system of production, processing and supply of agricultural products to the global market. There is an acute problem of ensuring necessary supply of food products in many countries of the world related to the approaching winter season and increasing risks of a reduction in the volumes of the sowing campaign of winter crops. The successful sowing campaign of winter crops and reliable logistics in supplying products of local agricultural commodity producers contribute not only to food security in Ukraine, but also to food security of other countries of the globe. The study examines the current state of food security and risks for agricultural production occurring during the war in Ukraine. It suggests possible ways to solve the existing problems requiring an increase in the international cooperation. It is possible to ensure global food security only provided that the war started by aggressive Russia against Ukraine is stopped and the occupied territories are freed: the countries of the globe should guarantee safety and unity of Ukraine; the world community should provide assistance in demining and restoring fertile lands in the occupied territories; agricultural producers should be offered subsidized loans to renovate machines and production facilities damaged or destroyed by military operations; foreign investors should provide subsidized loans to restore the infrastructure of storage, transportation and processing of the products of crop and animal production; modern advanced technologies for cultivation and processing of agricultural products should be applied to promote export with high added value, in particular, in meat and dairy industries, products of small-scale agricultural enterprises, manufacturers of craft products and niche crops; modernization of logistics routes, in particular, adjusting the width of Ukrainian rails to European standards involving foreign investments. The global community should assist in providing conditions for continuous, uninterrupted and secure export of agricultural products using sea routes, preventing aggressive countries from blocking sea ports.

Keyword: food security, economic security, risks, agricultural production, crop and animal production, logistics challenges.

Постановка проблеми. За висновками міжнародних експертів, війна розпочата РФ в Україні, проти держави яка на сьогодні є значним постачальником основних зернових культур для всього світу, спричинила продовольчу кризу. Збільшився дефіцит харчових продуктів, особливо в африканських країнах. Хвилюватися варто і за країни, що не залежать напряму від українського експорту: зростання цін на продовольство у всьому світі торкнулось найбідніших країн, від Бангладешу і Мадагаскару до Йемену. Згідно з даними USDA, до війни Україна забезпечувала 46% світового експорту соняшникової олії, 9% експорту пшениці, 17% ячменю та 12% кукурудзи на міжнародних ринках [1].

На функціонування світової агропродовольчої системи також вплинули довоєнні проблеми: високі ціни на продукцію сільськогосподарського виробництва (диспаритет цін); низька якість та незадовільна кількість матеріально-технічних засобів для аграрного виробництва (у тому числі засобів захисту рослин та добрив); негативні соціально-економічні наслідки спричинені пандемією COVID-19, а також зміна кліматичних умов на Землі, наслідком яких є втрата біорізноманіття.

Війна в Україні шокувала не тільки всі країни світу, але й негативно вплинула на економіку більшості з них. З початком бойових дій велика кількість підприємств призупинила свою діяльність, що в свою чергу зруйнувало логістику. Одна із головних логістичних проблем – це блокування країною агресором перевезень сільськогосподарської продукції Чорним морем з українських портів міст Одеси, Миколаєва та Херсону, якими раніше Україною здійснювалось майже все експортне постачання.

Агресивні дії РФ призвели до руйнування або повного знищення виробничих потужностей та складських терміналів багатьох підприємств не тільки українських але й закордонних власників. Агресором зруйновані десятки міст та тисячі одиниць інфраструктурних об'єктів у громадах нашої країни. Через війну значна кількість українських громадян була вимушена покинути власні домівки та шукати прихисток, як в безпечних регіонах країни так і за кордоном. Україна понесла не тільки величезні економічні втрати, але були скалічені та вбиті десятки тисяч мирних громадян, у тому числі і діти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теми останніх геополітичних викликів, продовольчої та екологічної безпеки, ризики в системі економічної безпеки, питання обо-

роноздатності країн, охорони здоров'я та інші на сьогодні актуальні як для вітчизняної, так і зарубіжної наукової спільноти. Зокрема, О. Шевченко [2] розкриває еволюцію забезпечення екологічної та продовольчої безпеки у стратегіях національної безпеки України протягом років незалежності. У дослідженнях Є. М. Стариченко [3] під продовольчою безпекою розглядається такий стан економіки, соціальної та екологічної сфери країни, за якого забезпечується продовольча незалежність держави, гарантується фізична, соціальна та економічна доступність для кожної людини харчових продуктів. Виділено місце продовольчої безпеки у системі національної безпеки, яке підпорядковано до економічної, соціальної та екологічної безпеки, що дозволяє розширити коло показників для оцінки продовольчої безпеки за рахунок не лише економічних, але й соціальної та екологічної сфер. У своїх наукових доробках О. Скидан, В. Гринишин [4] поглибили існуючі та розробили нові теоретико-методичні, практичні положення й рекомендації щодо формування системи продовольчої безпеки України, ними здійснено моніторинг й аналітична оцінка рівня продовольчої безпеки України; розраховано ризики втрати продовольчої безпеки України за допомогою розробленого методичного інструментарію.

Ризики в системі економічної безпеки підприємства та засоби їх нейтралізації у своїх роботах розглядає В. В. Коваленко [5], він досліджує сутність ризиків, які впливають на діяльність підприємства, наводить основні ефективні напрями регулювання ступеня ризику та визначає методи управління ризиками, що використовуються у діяльності підприємств.

Взаємозв'язок економіки та війни аналізується у роботах Л. Верховод [6], науковцем підкреслюється, що збройний конфлікт став частиною буття сучасної України та спричинив зміни в усіх сферах суспільного життя. Це актуалізувало науковий дискурс щодо природи сьогоdnішніх війн та їх особливостей, збройні конфлікти настільки вплітаються в суспільне життя, що спричиняють переформатування економіки як в локальному, так і глобальному масштабі. Успіх післявоєнного відновлення буде залежати від ряду детермінант, ключовими серед яких фігуруватимуть: виключний раціоналізм у прийнятті рішень, прагматичні цілі та спрямованість відбудови на підвищення ступеня безпеки країни (економічної, соціальної, воєнної) [7].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Водночас тема війни і вплив її на економіку не тільки України, а й багатьох держав світу, обумовлює необхідність подальших досліджень. Невирішеною частиною загальної проблеми продовольчої безпеки залишається відсутність пропозицій та конкретних заходів щодо зменшення ризиків при виробництві сільськогосподарської продукції.

Формулювання цілей статті. Метою статті є дослідження сучасного стану продовольчої безпеки та ризиків для аграрного виробництва, які виникають під час війни в Україні та можливі шляхи вирішення наявних проблем.

Викладення основного матеріалу досліджень. На даний час Україна є одним із важливих експортерів у світі зернових культур, а саме пшениці, ячменю, кукурудзи, а також найбільшим експортером соняшникової олії. Деякі країни у світі залежать від України більше за інші: імпорт української пшениці має вирішальне значення для країн Близького Сходу, таких як Єгипет; частка України у загальному світовому імпорті до цієї країни пшеничного борошна становить 44%, кукурудзи – 55%, соняшникової олії – 59%.

За визнанням Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (Food and Agriculture Organization, FAO), у 2021 р. Україна стала найбільшим світовим експортером соняшникової олії (майже 35 %), посіла друге місце за експортом ячменю – 14%, третє за експортом кукурудзи – 11%, а також ріпаку (понад 10%), та п'яте місце за експортом пшениці (майже 10% світового експорту) [8].

Експорт продукції українських аграріїв на сьогодні є найбільшим джерелом надходження валютної виручки в бюджет України. На жаль структура експорту продукції українських аграріїв вказує на переважно сировинний характер, що потребує в майбутньому розвитку у напрямі більш глибокої переробки сировини та виробництва харчової продукції з вищою доданою вартістю.

Експорт української сільськогосподарської продукції, який має велику залежність від морського транспорту, майже повністю зупинено через блокаду російського агресора українських портів на Чорному та Азовському морях. На сьогодні залізничі залишаються єдиним прийнятним варіантом експорту українських зернових культур, обсяг можливих поставок становить лише 0,6 млн тонн на місяць (в порівнянні з довоєнних 5-6 млн тонн), хоча інвестиції закордонного капіталу в тран-

спортну інфраструктуру України дадуть можливість значно збільшити цей обсяг.

Аграрний сектор України є прямою жертвою війни розв'язаною РФ, оскільки бойові дії часто відбуваються на полях великих українських підприємств та фермерів. Крім того є дуже велика проблема забруднення родючих земель боєприпасами що не розірвалися, мінами та розлитими нафтопродуктами. За останніми висновками міжнародних експертів, близько 13% території України заміновано росіянами і це є найбільшою проблемою.

Війська агресора використовують системи дистанційного мінування під назвою «Земледелие», які призначені для швидкого мінування значних площ і є великою небезпекою для працівників потужних сільськогосподарських підприємств, а також фермерів та їх техніки.

Такий рівень небезпеки на непідконтрольних територіях призводить до глобальної проблеми продовольчої та екологічної безпеки, оскільки регіони, що постраждали від російської окупації та вторгнення, відіграють важливу роль у аграрному секторі країни. У минулому 2021 р. частка південних регіонів України у виробництві пшениці становила 38%, кукурудзи – 34%, ячменю – 43% та насіння соняшника – 49%. За прогнозами закордонних експертів існує ризик затяжної війни на територіях Харківської, Луганської, Донецької, Запорізької та Херсонської областей, де частка виробництва пшениці становить 23%, кукурудзи – 3%, ячменю – 21% та насіння соняшника – 20% [9].

У 2022 р. буде вирішуватись доля не тільки минулорічного врожаю, який Україна через блокаду російськими агресорами морських портів не може експортувати, але й на кону буде доля цього річного. У аграріїв є можливість зібрати лише половину збіжжя, що ставить під загрозу майбутню посівну компанію, оскільки сільськогосподарські виробники вимушені будуть зменшити клин озимої пшениці та ячменю через наслідки бойових дій (залишки нерозірваних боєприпасів та мінування ріллі) на значній частині деокупованих територій України.

Війна розв'язана російськими загарбниками проти України спричинила на світовому ринку різкий ріст цін на пшеницю та кукурудзу, які вже зросли на даний час більш як на 20%, що в свою чергу призвело до збільшення вартості основних харчових продуктів особливо у країнах третього світу.

Війна завдала значної шкоди не тільки рослинницькій галузі в Україні, але й негативно

вплинула на тваринництво. За даними українського Держстату, станом на початок лютого 2022 р. у господарствах усіх категорій утримувалось понад 2,7 млн голів великої рогатої худоби (корів – 1,6 млн голів), крім того ще понад 1 млн голів овець та кіз. Лідуючі позиції за кількістю поголів'я великої рогатої худоби мали Хмельницька (123,1 тис. голів), Вінницька (104,8 тис. голів) та Полтавська області (102,3 тис. голів). Поголів'я овець та кіз традиційно було сконцентровано в Одеській (263,1 тис. голів) та Закарпатській (18,9 тис. голів) областях.

Значна частина сільськогосподарських тварин вирощувалась у Східних та Південних регіонах України, які після повномасштабного вторгнення РФ на українську землю стали зонами бойових дій або опинилися в окупації. Так, протягом 6 місяців війни в окупації, або в зоні активних бойових дій знаходились або на теперішній час ще знаходяться 10 українських областей – де зосереджено 43,2% всього промислового поголів'я великої рогатої худоби України. Як приклад, на початку лютого цього року у господарствах усіх категорій Житомирщини налічували 92 тис. голів корів, на Київщині – 52,6 тис., на Чернігівщині – 75,6 тис., на Харківщині – 64,3 тис., на Сумщині – 56,2 тис. [10].

Загалом втрати в м'ясомолочному напрямі у галузі тваринництва оцінюються у 15 %, але у ряді великих тваринницьких ферм та м'ясокомбінатів, які територіально розташовані неподалік зони активних бойових дій цей відсоток може бути значно більшим. За оцінками профільної асоціації зменшення виробництва молока підприємствами всіх форм власності може скласти 16 %. Через брак коштів у торговельних мережах сільгосптоваровиробники стикаються з проблемами своєчасного розрахунку за здану продукцію, крім того відчувається негативний вплив від неконтрольованого імпорту. Згідно з даними Державної служби статистики у I кварталі 2022 р. експорт живих тварин з України скоротився майже на 30,6% у порівнянні з аналогічними минулорічними показниками. Однією з головних причин такого падіння є блокування українських морських портів. Крім того асоціація виробників молока оцінює можливе скорочення чисельності голів великої рогатої худоби до кінця цього року в межах від 8 до 10% [11].

На даний час підприємства м'ясомолочного комплексу крім того що виробляють продукцію є ще і великими роботодавцями у районах свого розташування. Зазначені проблеми

потребують нагального вирішення державою шляхом цільового розширення програм пільгового кредитування, викупу державою продукції тривалого зберігання, вилучення зарубіжних аналогів з переліку критичного імпорту та здійснення аналізу доцільності ввезення до України такої продукції у якості гуманітарної допомоги.

Для забезпечення функціонування та збільшення кількості виробництва продукції у галузі тваринництва у мирних регіонах приймаються конкретні дії. Зокрема, господарствам пропонуються спеціальні кредитні програми, портфельні гарантії, підтримка попиту шляхом бюджетних коштів та забезпечення харчовими продуктами населення, яке наразі знаходиться на тимчасово окупованих територіях.

Якщо в Україні буде затяжна війна то ризики для аграрного сектору економіки можуть бути непередбачувані з негативними наслідками та будуть створювати певні загрози. Воєнні дії можуть поширитись на нові території та продовжити подальше руйнування логістики [12], також спричинити обмеженість або відсутність доступного фінансування через брак кредитних ресурсів. Неприятливий інвестиційний клімат разом з недосконалістю законодавства щодо захисту інтересів інвесторів та відсутність належних обсягів державної підтримки [13] може привести до банкрутства значної частини підприємств різних форм власності. Крім того, відсутність інвестиційних можливостей у операторів ринку; недостатня реалізація відновлювальних заходів на попередньому етапі; збереження корупції у всіх гілках влади може загальмувати відкриття перспективних ринків або призведе до їх зникнення. Через те, що сьогодні війна ще триває дуже важко визначити скільки підприємств розпочнуть свою діяльність та яка кількість з них буде потребувати відновлювальних робіт. Більше 6 місяців російські загарбники продовжують обстрілювати мирні нескорені українські міста та громади, навіть ті, які знаходяться за сотні кілометрів від лінії бойових дій. Відновлення економіки держави буде напряму залежати від виважених, конкретних, своєчасних та чітких дій влади України.

Глобалізація світової економіки попри сучасну нестабільність і загрози які виникають при збройних конфліктах спонукає до нового типу виробничих відносин, піднімає питання щодо невпинного розвитку аграрного сектору, який спроможний розв'язати завдання пов'язані із забезпеченням світової продовольчої безпеки. В майбутньому інноваційне

підприємство стане одним із головних факторів підвищення глобальної конкурентоспроможності, що напряду буде пов'язане з розвитком новітніх технологій, нововведеннями та економічним зростанням [14–20].

Висновки. Забезпечити глобальну продовольчу безпеку можливо тільки за умови припинення війни розв'язаною агресивною РФ проти України та звільнення окупованих територій: гарантування світовими країнами безпеки та цілісності України; надання всевітньої допомоги у розмінуванні та рекреації родючих земель деокупованих територій; надання пільгових кредитів аграріям на відновлення техніки та виробничих потужностей пошкоджених або знищених у результаті бойових дій; надання іноземними інвесторами пільгових кредитів для відновлення інфраструктури зберігання, транспортування та переробки продукції галузі рослинництва та тваринництва; впровадження новітніх передових технологій з вирощування та переробки сільськогосподарської продукції для просування її експорту з високою доданою вартістю, зокрема, у м'ясо-молочній галузі, продукції невеликих агропідприємств, виробників крафтової продукції та нішевих культур; модернізації логістичних маршрутів, а саме приведення ширини української залізничної колії до європейських стандартів із залученням іноземного капіталу. За підтримки світової спільноти створити умови для постійного, безперебійного та безпечного експорту аграрної продукції морськими шляхами, позбавивши агресивні країни можливості блокування портів.

раструктури зберігання, транспортування та переробки продукції галузі рослинництва та тваринництва; впровадження новітніх передових технологій з вирощування та переробки сільськогосподарської продукції для просування її експорту з високою доданою вартістю, зокрема, у м'ясо-молочній галузі, продукції невеликих агропідприємств, виробників крафтової продукції та нішевих культур; модернізації логістичних маршрутів, а саме приведення ширини української залізничної колії до європейських стандартів із залученням іноземного капіталу. За підтримки світової спільноти створити умови для постійного, безперебійного та безпечного експорту аграрної продукції морськими шляхами, позбавивши агресивні країни можливості блокування портів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Світ перебуває на початку продовольчої кризи, або який врожай вангує NASA Harvest Україні. URL: <https://kurkul.com/spetsproekty/1338-svit-perebuvaye-na-pochatkoviy-stadiyi-prodovolchoyi-krizi-yakiy-vroжай-vanguye-nasa-harvest-ukrayini>
2. Шевченко О. Екологічна та продовольча безпека як складові забезпечення економічної безпеки України у стратегічному форматі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право.* 2021. № 68. С. 110–117. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/253935/251195>
3. Стариченко Є. М. Продовольча безпека країни як соціально-економічна категорія. *Агросвіт.* 2018. № 13. С. 42–48.
4. Skydan O., Hrynyshyn V. Risks and threats to ensuring food security of Ukraine: methodological foundations and practical evaluation. *Economics & Education.* 2020. Vol. 5. № 2. P. 96–101.
5. Коваленко В. В. Ризики в системі економічної безпеки підприємства та засоби їх нейтралізації. *Вчені записки Університету «КРОК».* 2019. Вип. 3(51). С. 175–180. DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2018-51-175-180>.
6. Верховод Л. Війна та економіка: легальні та нелегальні практики отримання доходів. *Науково-теоретичний альманах «Грані».* 2020. Вип. 23(8). С. 14–25. DOI: <https://doi.org/10.15421/172071>
7. Данилишин Б. Поствоєнна економіка переможця. URL: <https://zn.ua/ukr/macrolevel/postvojenna-ekonomika-peremozhtsja.html>
8. Україна 2022. Як не втратити свій шанс стати сильною державою. URL: <https://uifuture.org/publications/ukrayina-2022-yak-ne-vtratyty-svij-shans-staty-sylnoyu-derzhavoyu/>
9. Економіка України під час війни: оперативна оцінка, квітень 2022. URL: https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2022/04/UKR_Економіка-України-під-час-війни.pdf
10. Як війна – 2022 змінює ринок молока в Україні. URL: <https://zemliak.com/biznes/2590-yak-viyna-2022-zminyuye-rinok-moloka-v-ukrajini>
11. Державна служба статистики. URL: <https://ukrstat.gov.ua>
12. Rusnak A., Boiko V. Logistics as a competitive advantage in the development of the agricultural sector in Ukraine. *«Evropský časopis ekonomiky a management».* 2018. Svazek 4. Vydani 4. P. 55–61.
13. Гасанова К., Бойко Л. О. Податковий due diligence як ефективний спосіб усунення або зменшення податкових донорахувань та спорів з податковою службою. *Ефективна економіка.* 2021. № 11. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=9587>. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2021.11.201> (дата звернення: 03.08.2022).
14. Бойко Л. О. Пріоритети розвитку підприємництва зі створенням інноваційних продуктів. *Агросвіт.* 2020. № 15. С. 41–47. DOI: <https://doi.org/10.32702/2306-6792.2020.15.41>
15. Бойко В. О. Діагностика бізнес-середовища та стратегії підвищення конкурентоспроможності аграрних підприємств : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : 08.00.04. Миколаїв, 2014. 22 с.
16. Boiko V. Algorithm of developing competitive strategies and the trends of realizing them for agricultural enterprises. *ScienceRise.* 2016. Т. 2. № 1(19). P. 30–34. DOI: <https://doi.org/10.15587/2313-8416.2016.60349>

17. Boiko V., Kwilinski A., Misiuk M., & Boiko L. Competitive advantages of wholesale markets of agricultural products as a type of entrepreneurial activity: the experience of Ukraine and Poland. *Economic Annals-XXI*. 2019. № 175 (1–2). P. 68–72. DOI: <https://doi.org/10.21003/ea.V175-12>
18. Бойко В. О., Бойко Л. О. Сучасні підходи до визначення поняття «конкурентоспроможність аграрних підприємств». *Фінансовий простір*. 2019. № 3(35). С. 23–31. DOI: [https://doi.org/10.18371/fp.3\(35\).2019.190153](https://doi.org/10.18371/fp.3(35).2019.190153)
19. Boiko V. O., Boiko L. O. Features of farm functioning under conditions of a competitive environment. *Економіка АПК*. 2018. № 3. С. 56–62.
20. Бойко Л. Перспективи розвитку сімейних фермерських господарств в умовах конкурентного ринку. *Таврійський науковий вісник. Серія «Економіка»*. 2020. № 2. С. 78–85.

REFERENCES:

1. Svit perebuvaie na pochatku prodovolchoi kryzy, abo yakyi vrozhai vanhuie NASA Harvest Ukraini [The globe is at the beginning of food crisis or what yield NASA Harvest forecasts for Ukraine]. Available at: <https://kurkul.com/spetsproekty/1338-svit-perebuvaie-na-pochatkoviy-stadiyi-prodovolchoyi-krizi-yakiy-vrojaj-vanguye-nasa-harvest-ukrajini> (accessed 02 August 2022). (in Ukrainian)
2. Shevchenko O. (2021) Ekolohichna ta prodovolcha bezpeka yak skladovi zabezpechennia ekonomichnoi bezpeky Ukrainy u stratehichnomu formati [Environmental and food security as components of ensuring economic security of Ukraine in a strategic format]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya: Pravo* [Scientific bulletin of Uzhhorod National University: Series: Law], vol. 68, pp. 110–117. Available at: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/253935/251195> (accessed 02 August 2022). (in Ukrainian)
3. Starychenko Ye. (2018) Prodovolcha bezpeka krainy yak sotsialno-ekonomichna katehoriia [Food security of the country as a socio-economic category]. *Ahrosvit* [Agrosvit], vol. 13, pp. 42–48. (in Ukrainian)
4. Skydan O., Hrynyshyn V. (2020) Risks and threats to ensuring food security of Ukraine: methodological foundations and practical evaluation. *Economics & Education*, vol. 5, no. 2, pp. 96–101.
5. Kovalenko V. V. (2019) Ryzkyky v systemi ekonomichnoi bezpeky pidpriemstva ta zasoby yich neutralizatsii [Risks in the system of economic security of an enterprise and means of neutralizing them]. *Vcheni zapysky Universytetu «KROK»* [Scientific proceedings of the University “KROK”], vol. 3(51), pp. 175–180. DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2018-51-175-180> (accessed 05 August 2022). (in Ukrainian)
6. Verkhovod L. (2020) Viina ta ekonomika: lehalni ta nelehalni praktyky otrymannia dokhodiv [War and economy: legal and illegal practices of income generation]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, vol. 23(8), pp. 14–25. DOI: <https://doi.org/10.15421/172071>
7. Danylyshyn B. Postvoienna ekonomika peremozhtsia [Postwar economy of a winner]. Available at: <https://zn.ua/ukr/macrolevel/postvoienna-ekonomika-peremozhtsia.html> (accessed 07 August 2022). (in Ukrainian)
8. Ekonomika Ukrainy pid chas viiny: operatyvna otsinka, kviten 2022 [Ukraine's economy during the war: the current estimation, April 2022]. Available at: https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2022/04/UKR_Економіка_України-під-час-війни.pdf (accessed 07 August 2022). (in Ukrainian)
9. Ukraina 2022. Yak ne vtratyty svii shans staty sylnoiu derzhavoiu [Ukraine 2022. How not to lose the chance to become a strong country]. Available at: <https://uifuture.org/publications/ukrayina-2022-yak-ne-vtratyty-svij-shans-staty-sylnoiu-derzhavoiu/> (accessed 08 August 2022). (in Ukrainian)
10. Yak viina – 2022 zmyniuie rynek moloka v Ukraini [How the war – 2022 changes the dairy market in Ukraine]. Available at: <https://zemliak.com/biznes/2590-yak-viyna-2022-zmyniuye-rinok-moloka-v-ukrajini> (accessed 08 August 2022). (in Ukrainian)
11. Derzhavna sluzhba statystyky [State Statistics Service]. Available at: <https://ukrstat.gov.ua> (accessed 03 August 2022). (in Ukrainian)
12. Rusnak A., Boiko V. (2018) Logistics as a competitive advantage in the development of the agricultural sector in Ukraine. «*Evropský časopis ekonomiky a management*». Svazek 4. Vydani 4, pp. 55–61.
13. Hasanova K., Boiko L. (2021) Podatkovi due diligence yak efektyvnyi sposib usunenennia abo zmenshennia podatkovykh donarakhuvan ta sporiv z podatkovoiu sluzhboiu [Tax due diligence as an effective method for eliminating or reducing extra tax charges and disputes with tax authorities]. *Efektivna ekonomika* [Efficient economy], [Online], vol. 11. Available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=9587>. DOI: <https://doi.org/10.32702/307-2105-2021.11.201> (accessed 09 August 2022). (in Ukrainian)
14. Boiko L. (2020) Priorytety rozvytku pidpriemnytstva zi stvorenniam innovatsiinykh produktiv [Priorities of entrepreneurial development with the creation of innovative products]. *Ahrosvit* [Agrosvit], vol. 15, pp. 41–47. DOI: <https://doi.org/10.32702/2306-6792.2020.15.41> (in Ukrainian)

15. Boiko V. O. (2014) Diahnostyka biznes-seredovyshcha ta stratehii pidvyshchennia konkurentospromozhnosti ahrarnykh pidpriemstv: aftoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ekon. nauk: 08.00.04 [Diagnostic sofabusiness environment and strategies of increasing competitiveness of agrarian enterprises: an author's summary of the dissertation for the scientific degree of a candidate of economic sciences]. Mykolaiv. (in Ukrainian)
16. Boiko V. (2016) Algorithm of developing competitive strategies and the trends of realizing them for agricultural enterprises. *ScienceRise*. T. 2, no. 1(19), 30–34. DOI: <https://doi.org/10.15587/2313-8416.2016.60349>
17. Boiko V., Kwilinski A., Misiuk M., Boiko L. (2019) Competitive advantages of wholesale markets of agricultural products as a type of entrepreneurial activity: the experience of Ukraine and Poland. *Economic Annals-XXI*, vol. 175 (1–2), pp. 68–72. DOI: <https://doi.org/10.21003/ea.V175-12>
18. Boiko V. and Boiko L. (2019) Suchasni pidkhody do vyznachennia poniattia «konkurentospromozhnist ahrarnykh pidpriemstv» [Modern approaches to defining the concept “competitiveness of agrarian enterprises”], *Finansovyi prostir* [Financial space], vol. 3(35), pp. 23–31. DOI: [https://doi.org/10.18371/fp.3\(35\).2019.190153](https://doi.org/10.18371/fp.3(35).2019.190153) (in Ukrainian)
19. Boiko V. O., Boiko L. O. (2018) Features of farm functioning under conditions of a competitive environment. *Ekonomika APK* [Economics of AIC], vol. 3, pp. 56–62.
20. Boiko L. (2020) Perspektyvy rozvytku simeinykh fermerskykh gospodarstv v umovakh konkurentnoho rynku [Prospects of the development of family farms under conditions of a competitive market]. *Tavriiskyi naukovyi visnyk. Serii: Ekonomika* [Tauride scientific bulletin. Series: Economics], vol. 2, pp. 78–85. (in Ukrainian)